

8. એમ કરું તો હું માણસ શાનો ?

મોહનલલાલ પટેલ

જન્મ : ૩૦-૪-૧૯૨૭

મોહનલલાલ પટેલનો જન્મ ૨૫ એપ્રિલ, ૧૯૨૭, પાટણમાં થયો હતો. તેમના માતા જેઠીબેન, પિતા બાબાઈદાસ અને પત્ની હીરાબેન (લગ્ન ૧૯૪૫, કહોડા - સિદ્ધપુર) હતાં. તેમને કુલ ચાર સંતાન હતાં. તેમણે ૧૯૪૩માં મેટ્રિક, ૧૯૪૭માં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર સાથે મુંબઈ યુનિ.માંથી બી.એ. ૧૯૫૫ ગુજરાત યુનિ.માંથી બી.એડ અને ૧૯૬૧માં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વિષયો સાથે એમ.એ. કરેલ.

વ્યવસાયે અમદાવાદની આર્ટ્સ કોલેજમાં અધ્યાપન કાર્ય છોડી કડીની શાળામાં પુનરાગમન. ઉમાશંકર જોશી સાથે ગાઢ મૈત્રી અને ભોળાભાઈ પટેલ એમના શિષ્ય હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં લઘુકથાના પ્રખર પુરસ્કર્તા. સર્વપ્રથમ ટૂંકી વાર્તા ‘બહાદર’ ૧૯૪૯, સપ્ટેમ્બરના ‘નવચેતન’માં પ્રકાશિત થઈ. ભારત ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડામાં ઘણી વખત પ્રવાસ કર્યો છે. ચિત્રકળા, શાસ્ત્રીય વાદ્યસંગીતના શોખીન. તેમની મુખ્ય રચનાઓમાં નવલકથા - હેતનાં પારખાં, અંતિમ દીપ, સાંજ ઢળે, પંખી કોઈ ઘટામાં, ભાસ-આભાસ, વાર્તાસંગ્રહ - રસ્તા, મોટી વહુ, પ્રત્યાલેખન, કોસરોડ, લઘુકથા સંગ્રહ - ઝાકળમાં સૂરજ ઊગે, વિવેચન - ટૂંકી વાર્તા - મીમાંસા. તેમને ૧૯૮૪માં શ્રેષ્ઠ શિક્ષક તરીકેનો ગુજરાત રાજ્યનો એવોર્ડ મળેલો.

બહુ મોટી બસો-પાંચસો પાનાંની તે નવલકથા, તેથી નાની સો-દોઢસો પાનાંની તે લઘુનવલ, પાંચ-દસ પાનાંની તે ટૂંકી વાર્તા અને માંડ એકાદબેપાનાની તે લઘુકથા એવી સાદી સમજ છે.

પણ લઘુકથા એ ટૂંકીવાર્તાનું લઘુ સ્વરૂપ છે. એવું માની શકાય નહીં. એ એક સ્વતંત્ર સાહિત્યપ્રકાર છે. એનો કલાઘાટ અથવા કલાસ્વરૂપની વિશેષતાઓ તારવી-સમજી શકાય છે.

ટૂંકીવાર્તામાં કોઈ રહસ્યમય, બોધદાયક, રસ પડે એવો જીવનપ્રસંગ કલ્પનાના રંગે રંગાઈ અસરકારક રીતે આવે છે. લઘુકથામાં આવો પ્રસંગ હોય તો ય એમાંની એક પરિસ્થિતિ ઉપર જ લેખક કેન્દ્રિત થવા માગે છે. વાચકને પરિસ્થિતિમાંથી જીવનનો ચમત્કાર, જીવનનું રહસ્ય પોતાના અનુભવમાં આવેલી એવી જ પરિસ્થિતિ સાથે સરખાવીને સમજતો માણસો કરવાનો લેખકનો આશય હોય છે. જીવનની ઘટમાળમાંથી ઉપાડી લીધેલા અથવા ચીધેલા કોઈએક મણકાનું મૂલ્ય કેટલું બધું છે તે લેખક દર્શાવે છે. જીવનની સમગ્ર સંવેદનાના અર્કનું એ એક માત્ર બિન્દુ જ હોય છે. તેને ચાખતાં જ વાચકનું હૃદય રણઝણી ઊઠે, ઝંકૂત થઈ જાય. પોતાના એવા જ કોઈ અનુભવ સાથે તેનું અનુસંધાન સધાતાં તેના હૃદય-મન ઉપર ઊંડી અસર થાય. ટૂંકા કે રમૂજ કરતાં એ જુદી છે કારણ કે એમાં તર્કની, કટાક્ષની, મનોરંજનની વાત નથી, માત્ર માનવસંવેદન, ઊર્મિ, લાગણીને સ્પર્શ કરવાની વાત હોય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી મોહનલલાલ પટેલ ઉપરાંત શ્રી ઈશ્વરભાઈ પરમાર લઘુકથાના જાણીતા લેખક છે.

ગરીબ માણસ પણ માણસાઈ બતાવી શકે છે. પ્રસંગને લેખકે પોતાની રીતે રજૂ કરીને લઘુકથાની ચોટ આપી છે. એક નાનકડો પ્રસંગ અથવા એક સામાન્ય પરિસ્થિતિ કઈ રીતે લઘુકથાનો કલાત્મક ઘાટ ધારણ કરે તે અહીં દેખાય છે. રિક્ષાવાળાએ પેલાં બહેનને તો રસ્તો બતાવ્યો જ પણ લેખકને અને આપણને સૌને રસ્તો બતાવ્યો એ પણ સમજો.

મારા બંગલાની સામે એક રિક્ષા આવીને અટકી. રિક્ષામાંથી કોણ ઊતરે છે એ જોવા મેં એ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. રિક્ષામાં પ્રૌઢ વયની એક મહિલા બેઠેલી હતી. એ પોતે રિક્ષામાંથી ઊતરી નહીં. પણ રિક્ષાવાળો મારી પાસે આવ્યો એણે પૂછ્યું : ‘અહીં ડૉ. મહેતા ક્યાં રહે છે ?’

‘બબર નથી ભાઈ, બીજા કોઈને પૂછો’ મેં જવાબ આપ્યો.

રિક્ષાવાળો બોલ્યો, ‘સોસાયટીમાં અડધા કલાકથી આ બહેનને ફેરવું છું. કોઈ ડૉ. મહેતાની ભાળ આપતું નથી. મહેતા આ સોસાયટીમાં જ રહે છે. ડૉક્ટર છે. ડૉક્ટર જેવા માણસને કોઈ જ ન ઓળખતું હોય એ કેવું ?’

‘અહીં તો પચાસ ઉપરાંત ડૉક્ટર રહે છે.

તમારી પાસે પૂરું સરનામું છે ?’ મેં એને કહ્યું.

‘બંગલા નંબર, લેન નંબર...’

આ સંવાદ ચાલતો હતો એ વખતે પેલી મહિલા મારી પાસે આવી. કાગળના એક ટુકડામાં લખેલું સરનામું એણે મારી સામે ધર્યું. સરનામામાં માત્ર ડૉ. મહેતા, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ એટલું લખેલું.

સત્યાગ્રહ છાવણી એટલે સેટેલાઈટ રોડ પર ભાવનિર્જર મંદિરથી માંડીને ગાંધીનગર-સરખેજ હાઈવે સુધીનો વિસ્તાર. એમાં સાડા પાંચસો કરતાં વધારે સંખ્યામાં પ્લોટ છે.

રિક્ષાવાળાએ કહ્યું : ‘આપ ડૉ. મહેતાની ભાળ મેળવવામાં મદદ કરો.’

મેં કહ્યું : ‘ડૉ. મહેતાની ભાળ બાબતમાં હું પણ તમારા જેવો અજાણ્યો છું.’

‘બહેન દૂરથી આવ્યાં છે, એકલાં છે, મૂંઝાય છે. હું તો મારી રીતે એમને ફેરવી ચૂક્યો. તમે કંઈ મદદ કરો.’

રિક્ષાવાળાની સહાનુભૂતિ સમજી શકાય એવી હતી. મેં કહ્યું, ‘ચાલો, હું તમારી સાથે આવું છું.’

હું રિક્ષામાં બેઠો. સોસાયટીના ડૉક્ટરો એક બીજાને જાણતા હોય એ ખ્યાલથી મેં રિક્ષા ૨૧મી લેનમાં એક ડૉક્ટરના બંગલા આગળ લેવડાવી, એ ડૉક્ટર, ડૉક્ટર મહેતાને જાણતા નહોતા. બે ત્રણ જુદી જુદી લેનોમાં રિક્ષા ફેરવ્યા પછી, પૂછપરછ કરતાં કરતાં ડૉ. મહેતાની ભાળ સોસાયટીના પશ્ચિમ છેડા તરફ એક છેવાડાના બંગલામાં મળી.

રિક્ષાવાળાએ પેલી સ્ત્રી પાસેથી ભાડાના ૪૫ રૂપિયા લીધા. આ સ્ત્રી ગીતામંદિરના બસસ્ટેશનથી રિક્ષામાં બેઠી હતી. હું ઘણીવાર એ બસ સ્ટેશનથી રિક્ષામાં સત્યાગ્રહ છાવણી સુધી આવ્યો છું. આટલા અંતરનું ભાડું ૪૫ રૂપિયા થાય છે. રિક્ષાવાળો કોઈક વાર ૫૦ રૂપિયા માગે છે. આ રિક્ષાએ ભાડાના ૪૫ રૂપિયા લીધા તેની મને નવાઈ લાગી.

પૈસા લીધા પછી રિક્ષાવાળાએ મને કહ્યું : ‘રિક્ષામાં બેસી જાઓ સાહેબ, હું તમને તમારા બંગલે ઊતારી ને પછી જઈશ.’

‘હું ચાલીને જઈશ’ મેં કહ્યું : ‘તમે અહીંથી સીધા નીકળી જાઓ.’

‘અમે હોય કંઈ ? તમે રિક્ષામાં બેસી જાઓ, સાહેબ.’

રિક્ષામાં બેઠા પછી રસ્તે જતાં મેં રિક્ષાવાળાને પૂછ્યું : ‘તમે પેલાં બહેનને ગીતામંદિરના સ્ટેન્ડથી અહીં સુધી લાવ્યાં સોસાયટીમાં પણ ઘણાં ફેરવ્યાં અને ભાડું માત્ર ૪૫ રૂપિયા લીધું. એમ કેમ ? ૪૫ રૂપિયા તો ગીતામંદિરના સ્ટેન્ડથી સોસાયટી સુધીના જ થઈ જાય. એ પછી પણ તમારું મીટર તો કામ કરતું રહ્યું હશે ને ?’

‘હું ય માણસ છું. સાહેબ’, રિક્ષાવાળો બોલ્યો : ‘બસ સ્ટેન્ડથી સોસાયટી સુધીનું જ ભાડું લીધું. પછી જે રિક્ષા ફેરવવી પડી એની વાત જુદી હતી. રસ્તો શોધતા કોઈ માનવીને આપણે રસ્તો બતાવીએ

એનું કંઈ વળતર લઈએ છીએ ? હું બહેનને રસ્તો શોધવામાં મદદ કરતો હતો. એ બહેન એકલાં હતાં, મૂંઝાયેલાં હતાં એ સ્થિતિનો લાભ લઉં ? એમ કરું તો હું માણસ શાનો ?’

રિક્ષામાંથી ઊતર્યા પછી મેં મિનિમમ ચાર્જ ના સાત રૂપિયા રિક્ષાવાળા તરફ ધરતાં કહ્યું : ‘આ લઈ લો.’

રિક્ષાવાળો હસ્યો. એણે બે હાથ જોડ્યા. મારો ધરેલો હાથ ધરેલો જ રહ્યો અને એણે રિક્ષા મારી મૂકી.

ટિપ્પણ

પ્રૌઢ - પુખ્ત (ત્રીસથી પંચાવન વર્ષની ઉંમરની વ્યક્તિ) **ભાળ** - ખબર **છેવાડા** - છેલ્લા

રૂઢિપ્રયોગ

ભાળ આપવી - સરનામું (પત્તો) બતાવવું

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

1. રીક્ષામાં કોણ બેઠેલું હતું ? તેમની પાસે પૂરું સરનામું હતું ? પૂરું સરનામું કેવું હોય ?
2. રીક્ષાવાળો કોનું ઘર શોધી રહ્યો હતો ?
3. રીક્ષાવાળાને કંઈ બાબતની નવાઈ લાગે છે ?
4. બહેનને ઉતાર્યા પછી રીક્ષાવાળો શું કહે છે ?

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં આપો.

1. લેખકને વિનંતી કરતાં રીક્ષાવાળો શું કહે છે ?
2. આખરે ડૉ. મહેતાનું ઘર કેવી રીતે મળ્યું ? પચાસ ઉપરાંત ડોક્ટરો રહેતા હોય તેવી સોસાયટી કેવી ગણાય ?
3. પિસ્તાળીસ રૂપિયા ભાડું સાંભળીને લેખકને કેમ આશ્ચર્ય થયું ?
4. રીક્ષામાં બેઠા પછી લેખક-રીક્ષાવાળા વચ્ચે થયેલો સંવાદ રજૂ કરો.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.

1. તમે ભૂલા પડ્યા હો ત્યારે તમને કેવી મૂંઝવણ થાય છે તેનું આલેખન કરો.
2. રીક્ષાવાળાની કંઈ બાબત તમને ગમી ? શા માટે ? ‘સ્થિતિનો લાભ લેવો’ એટલે શું ?
3. આપણે શા માટે બીજાને મદદ કરવી જોઈએ ?

પ્રશ્ન 4. સમાનાર્થી શબ્દ લખો.

મહિલા, મદદ, ઘર, મહેરબાની

પ્રશ્ન 5. વિરુદ્ધાર્થી શબ્દ લખો.

જવાબ, અજાણ્યું, લાભ

આટલું કરો.

1. માનવતારજૂ કરતો કોઈ પ્રેરક પ્રસંગ પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરો.
2. આ ગદ્યને નાટ્ય સ્વરૂપે વર્ગમાં ભજવો.
3. તમે કોઈને મદદ કરી હોય તે પ્રસંગ તમારા મિત્રને કહો.

વ્યાકરણ

સમાસ

મિત્રો, ગયા વર્ષે નવમા ધોરણમાં તમે સમાસ વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે શીખ્યા હતા કે બિનજરૂરી પુનરાવર્તન ટાળવા, લાઘવ સાધવા જે પ્રયુક્તિ યોજાય છે તે સમાસ છે. જ્યારે ભાષાવ્યવહારમાં સમાસ પ્રયોજાય ત્યારે તેનું અર્થઘટન મહત્વનું હોય છે. એટલે કે સમાસને સમજવા માટે ઉપરથી - બહારથી અર્થનું આરોપણ નથી કરવાનું હોતું. પણ તેની રચના વખતે જે વિગતો ટાળવામાં આવી હોય તે અર્થ સમજવાનો હોય છે. આ ‘નહીં મૂકાયેલી’ વીગતોને ફરીથી મૂકવાની ક્રિયાને ‘સમાસવિગ્રહ’ કહે છે. સમાસને સમજવા માટે, ઓળખવા માટે વિગ્રહ અનિવાર્ય બાબત છે.

તમે સમાસના વિવિધ પ્રકાર વિશે અભ્યાસ કર્યો હતો. તમને આ સમાસ યાદ છે ? ચાલો, નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી સામાસિક શબ્દ ઓળખો.

1. ષટદર્શને ખોળ્યો ન લાઘે રે, જેને ઉમિયાપતિ આરાધે રે.
2. ખુલ્લા ખુમચામાં રાખેલી મનોહર વાનગીઓ પર તૂટી જ પડો.
3. આજની આ ગળાકાપ હરિફાઈના જમાનામાં પણ સામૂહિક ખેતી થાય છે.
4. મેં અને તારી બાએ સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી.
5. ત્રિકોણ અને ચોરસ, લંબચોરસ અને વર્તુળ એવાં નામ તો શિક્ષકે શીખવ્યાં.

સામસિક શબ્દ શોધવાના છે. શોધી શક્યા છો ? ચાલો, જોઈએ 1. ઉમિયાપતિ, 2. મનોહર, 3. ગળાકાપ, 4. સ્વેચ્છા, 5. ત્રિકોણ, લંબચોરસ.

તમે સમાસના વિવિધ પ્રકારનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે. નીચેનાં વાક્યોમાં અધોરેખા દ્વારા સમાસ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તમે તેનો વિગ્રહ કરી શકશો ?

તમે આગળના વર્ષો દરમિયાન સમાસ અને તેના વિવિધ પ્રકારનો અભ્યાસ કર્યો છે. તમને યાદ હશે કે જ્યારે સમાન વ્યાકરણી મોભો ધરાવતાં બે પદ જોડાય અને તેનો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’ થી વિગ્રહ થાય ત્યારે તેને ‘દ્વન્દ્વ’ સમાસ કહે છે. નીચે આપેલાં વાક્યોમાં દ્વન્દ્વ સમાસ છે. તેને ઓળખીને જુદા તારવો.

1. મૂઠી ધાન સારુ માબાપ છોકરાને વેચે છે !
2. જે રાજાના દિલમાં રૈયતનાં સુખદુઃખનો આવો ખ્યાલ છે તેને અનાજ જરૂર મળી રહેશે...
3. વખારમાંનું બધું અનાજ એનાં ગરીબ ભાઈભાણુંઓનું છે....
4. સૂર્ય ઘઉંચણાના મોલ પર સોનું છાંટવા લાગ્યો
5. આપણામાંથી પાંચપંદર વીરગતિને પામીશું તો ય ક્યાં પરવાહ ?

દ્વન્દ્વ સમાસ તો તરત ખ્યાલ આવી ગયો હશે. સમાસ જોઈએ 1. માબાપ - મા અને બાપ, 2. સુખદુઃખ - સુખ અને દુઃખ, 3. ભાઈભાણું - ભાઈ અને ભાણું, 4. ઘઉંચણા - ઘઉં અને ચણા, 5. પાંચપંદર - પાંચ અને પંદર

તત્પુરુષ સમાસ યાદ છે ને ! જે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિથી જોડાયેલું હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. વિભક્તિના પ્રત્યયો જાણતા જ હશે છતાં નીચેના કોઠા દ્વારા ફરી એકવાર યાદ કરી લઈએ ?

વિભક્તિ સંબંધ વિભક્તિપ્રત્યય

દ્વિતીયા કર્મ શૂન્ય, -ને
 તૃતીયા કરણ (સાધન) -થી, વડે
 ચતુર્થીતાદર્થ્ય (તે માટે) માટે
 પંચમીઅપાદાન (છુટા પડવું) -થી, થકી, -એ
 ષષ્ઠી સંબંધ -ન- (ઓ, ઈ, ઉ, આ...)
 સપ્તમીઅધિકરણ (સ્થાન) -માં, -એ, પર

જ્યારે સમાસનો યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે વિગ્રહ કરતી વખતે ઉપર કોઠામાં આપેલ વિભક્તિપ્રત્યય પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. નીચે કેટલાંક વાક્યોમાં તત્પુરુષ સમાસ છે. તેમને ઓળખી તેમનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

1. વાઘો શોભે કેસરછાંટે રે, બાંધી પાઘડી અવળે પાટે રે
 2. રહી મનુજસમૂહે રે વદન કરમાઈ ગયું.
 3. સામે જ નગાધિરાજ હિમાલય તેની અનુપમ સુંદરતા સાથે ઊભો હતો.
 4. ખેતરશેઢેથી પસાર થતી પગદંડી પર પગલાં પાડતાં.
 5. કો' ન જાણે ત્રિભુવનભૂપ રે, વહાલે લીધું વાણિયાનું રૂપ રે.
- ચાલો, ઉપરનાં વાક્યોમાંથી તત્પુરુષ સમાસ તારવીએ અને તેનો વિગ્રહ કરીએ.
1. કેસરછાંટે - કેસરના છાંટે
 2. મનુજસમૂહ - મનુજ - મનુષ્યનો સમૂહ
 3. નગાધિરાજ - નગ (પર્વત)નો અધિરાજ, હિમાલય - હિમનો આલય
 4. ખેતરશેઢો - ખેતરનો શેઢો
 5. ત્રિભુવનભૂપ - ત્રિભુવનનો ભૂપ.

આ પ્રકારના સમાસ જોઈશું ? નીચે કેટલાક સમાસ આપ્યા છે. તમે તેનો વિગ્રહ કરી શકશો ?

દયાપાત્ર લાગણીવશ યજ્ઞવેદી ધનાઢ્ય વરમાળા
 ચિંતામુક્ત અરણ્યવાસ વિચારમગ્ન મદોન્મત્ત સજાપાત્ર
 દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ સ્પષ્ટ છે ને !